

גבריא אל חיים כהן / ירושלים

הוראת מדרשי אגדה על השבת

מדרשי הלכה עוסקים בחלק המשפטי – נורמאטיבי של דברי התורה. יתר פירושי חז"ל לכתובים נקראים מדרשי אגדה. משום מה לא זכה לימוד מדרשי האגדה למקום הראוי לו במערכת החינוך היהודי. אפילו בישיבות עוברים על פרשת השבוע עם מפרשי ימי הביניים ורק באמצעותם לומדים את דברי חז"ל על פרשת השבוע. סיבות רבות לכך, שמדרשי האגדה מונחים בקרן זווית. לשון המדרשים קשה ומתובלת במושגים לועזיים (בעיקר יווניים). ריבוי הפירושים לפסוק אחד אינו מאפשר את לימודם אגב קריאה שוטפת של פרשת השבוע. דרכי הפרשנות של המדרשים שונות הן – יש בהם פשט, רמז, דרש וסוד – ועובדה זו מקשה על הבנה אחידה של הכתוב לאור דברי חז"ל. אופיין המורכב של המדרשים, שחוכרו משך מאות בשנים על ידי אנשים שונים בארצות שונות, דורש הבנה יסודית של עולם המדרש ורקעו ההיסטורי.

העובדה שלומדי התורה לא עסקו בהרחבה במדרשי האגדה גרמה לכך, שעד לדורנו לא זכינו לפירושים רבים לספרי המדרש – ומובן הדבר, שבלי פרשנות מתאימה יתמעטו עוד יותר הלומדים.

בימינו גבר אמנם העניין במדרשי חז"ל – וההוצאות הרבות של מדרשים עם פירושים מודרניים יעידו על כך – אך למורים רבים חסרה עדיין היכולת, להשתמש בדברי חז"ל במסגרת עבודתם החינוכית.

משום כך ברצוננו להראות כאן, איך ניתן להיעזר במדרשי האגדה להוראת נושא השבת. כדי להצביע על האפשרויות הרבות הגלומות בלימוד מדרשי האגדה, בחרנו מספר מדרשים אותם נכרך בשני אופנים שונים לגמרי.

בחלק הראשון של דברינו נסביר מדרשים המכוונים לפשוטו של מקרא ותכליתם להסביר את איסורי המלאכה בשבת. בחלק השני של מאמרנו נכרך בדרך הדרש מדרשים המאירים את המותר לעשות בשבת.

1 על השיטות השונות להסברת המושגים פשט ודרש, עיין בדברי שלום רחנברג 'בין פשט ודרש', 'דעות' לו (אביב תשכ"ט), ע"ע 91–99.

אלו ואלו באים כדי להעמיק את הבנתנו בכתוב וכדי לקרב את לבנו אל השבת על כל גילוייה.

*

בקשר לבירור איסור המלאכה בשבת בשאלת כאילו מעצמה השאלה, למה עומדים ביסוד כל איסורי המלאכה בשבת דווקא ל"ט המלאכות של מלאכת המשכן? פירושים שונים ניתנו לשאלה זו. הודגש, למשל, שיש סמיכות פרשיות כפולה בין תיאור הקמת המשכן ובין הזכרת השבת (שמות כה, א – לא, יא / לא, יב – לא, יז וכן לה, א – לה, ג / לה, ד – מ, לח).

אך לפי מדרשי האגדה ניתן להסביר עניין זה בצורה יותר רעיונית. מדרשי אגדה רבים עומדים על כך, שהמשכן נעשה כצלמו וכדמותו של העולם. חלק מהמדרשים עומד על הקשרים השונים בין תיאור בריאת העולם ובין תיאור הקמת המשכן.

"חביב הוא המשכן שנעשה בחכמה ובתבונה ובדעת כמעשה בראשית. כתיב: 'ה' בחכמה יסד ארץ, כונן שמים בתבונה ובדעתו תהומות נבקעו' (משלי ג, יט – כ), וכתיב: 'וימלא אתו רוח אלקים בחכמה ובתבונה ובדעת' (שמות לה, לא). [מדרש הגדול לשמות לה, לא]."

במדרשים רבים מתואר כל יום של בריאת העולם כשנגדו מסופר הדבר המקביל שנעשה בהקמת המשכן, וזאת כדי להדגיש, שהמשכן נעשה 'כמעשה בראשית'. לסיום הרשימה הזאת עומדים בעלי המדרש על כך, שמונחי המפתח חוזרים בשתי הפרשיות.

"בבריאת העולם כתיב 'ויברך אתם אלקים' (בר' א, כח) ובמשכן כתיב 'ויברך אתם משה' (שם' לט, מג).
בבריאת העולם כתיב 'ויכל אלקים' (בר' ב, ב) ובמשכן כתיב 'ויהי ביום כלות משה' (במ' ז, א).
בבריאת העולם כתיב 'ויקדש אתו' (בר' ב, ג) ובמשכן כתיב 'ויקדש אתם' (במ' ז, א).
תנחומא פקודי ב ומקבילות⁵.

- 2 הרחבתי את הדיבור על נושא זה במאמרי 'מדרש אגדה ליום השבת', לבב שלם, ספר זכרון לר' שלמה בכרך ז"ל, ירושלים תשל"א, ע"ע 47-54.
- 3 ניסוח אחר נמצא למשל בפרקי דרבי אליעזר ג.
- 4 תנחומא פקודי ב; במדבר רבה יב, יג; מדרש הגדול לשמות לה, לא; מדרש שוחר טוב למזמור כו.
- 5 רבים מחוקרי המקרא החדשים הרחיבו את הדיבור על הקשרים הסגנוניים – לשוניים בין פרשת הבריאה והמשכן ועמדו על משמעותם.

כהשלמה למדרשים אלה, המצביעים בעיקר על ההקבלות הלשוניות בין שתי הפרשיות, מדגישים מדרשים אחרים את הקשר הענייני בין תיאור בריאת העולם ותיאור הקמת המשכן.

"המשכן נעשה כנגד בריאתו של עולם.

כנגד שני שמות הקדשים נעשו שני הכרובים על ארון העדות.

השמים והארץ והים בתים על הבריחים הם.

כנגד השמים העליונים נעשה בית קדשי הקדשים, וכנגד הארץ בית הקדש-
שים החיצון,

וכנגד הים נעשה החצר;

וכנגד השמים העליונים נעשה עשתי עשרה יריעות המשכן.

כנגד הארץ נעשה השולחן,

כנגד פרי האדמה היו מעריכין שתי הלחם.

שתיים מערכות שש המערכת כנגד חדשי קיץ וחרף.

כנגד הים נעשה הכיור וכנגד המאורות נעשה המנורה...".

[מדרש תדשא, בית המדרש (לאהרן יעללינעק), חלק ג, ע"ע 164 – 165].

מתוך עיון במדרשים אלה נבין את היסוד ההלכתי של איסורי המלאכה בשבת. מסתבר שהכתובים רוצים ללמדנו, שה' שבת ממלאכת הבריאה של העולם הגדול ביום השביעי, בשבת של מעלה, וכנגדו שבת האדם, שנברא בצלם אלהים, ממלאכת היצירה של המשכן, שנבנה כדמותו וכצלמו של העולם הגדול, ביום השביעי, בשבת של מטה.

המונת מלאכה, שאיננו מתייחס לעבודה פיזית אלא לפעילות של יצירה, מקבל על ידי מדרשי האגדה הבהרה והסבר. מסתבר שממלאכת המשכן לומדים לא רק את מהות המלאכות האסורות בשבת, אלא גם את אופני עשייתן. גם להבנתם עוזרים לנו מדרשי האגדה.

'מלאכת מחשבת אסרה תורה' – כלל יסודי זה, שפרטיו נדונו באריכות בספרות הפוסקים, מנחה את רוב הדיונים על ההלכות העוסקות באיסורי המלאכה בשבת והוא מובן על רקע המדרשים שהובאו לעיל: אדם חייב

השווה למשל מ"ד קסוטו, סירוש על ס' שמות, ירושלים תשי"ד, ע"ע 333 –

338, מ"מ בובר, דרכו של מקרא, ירושלים תשכ"ד, ע"ע 55 – 58, ותל"א ג'

ליבוביץ, עיונים חדשים בס' שמות, ירושלים תשל"ל, ע"ע 344 – 352.

6 על הקשר בין בריאת העולם וסמלי המשכן עומדים קדמונים רבים כגון יוסטוס, קדמוניות היהודים ג, ז, ז, וכן פילון בכמה מכתביו.

7 ללימוד הפרטים הקשורים לדרך הפעלת המלאכות ניתן לעיין למשל בכלכלת השבת לבעל תפארת ישראל (מבואו למסכת שבת).

לשבות בשבת בעיקר מאותה פעילות של עשיית מלאכה, בה הוא מתגלה כנכרא בצלמו וכדמותו של בורא העולם.

*

בבירור ענייני השבת אין כמוכן להסתפק בהסברת מצוות הלא תעשה, אלא יש להדגיש שעלינו לתת לשבת תוכן חיובי על ידי יצירה רוחנית. מדרשי אגדה רבים עוסקים בפעילות הרצויה בשבת – כל מדרש כדרכו וכסגנונו. לימוד מתאים של מדרשי אגדה אלה תוך הבהרת קשריהם אל הכתוב בתורה יחדיר ללב השומעים את חוויית השבת כיום של יצירה, שיש בו השלמה מה למלאכת המחשבת של יתר ימי השבוע והנותן מימד של קדושה למעשה האדם.

כנקודת מוצא לדיון זה בחרנו במדרש הבא:

“חני ר’ שמעון בר יוחאי: אמרה שבת לפני הקב”ה: רבוננו של עולם, לכולם יש בן זוג ולי אין בן זוג! אמר לה הקב”ה: כנסת ישראל היא בן זוגך! וכיון שעמדו ישראל לפני הר סיני אמר להם הקב”ה: זכרו הדבר שאמרתי לשבת: כנסת ישראל היא בן זוגך, היינו דיבור זכור את יום השבת לקדשו” (שמות כ, ח).
[בראשית רבה יא, ח8].

לכאורה יש להבין את המאמר כך, שששת הימים הראשונים הם מספר זוגי ועל כן יש לכל יום בן זוג – היום שלאחריו, וכך מסתבר גם מראשית הדברים במדרש זה עצמו:

“חד בשבתא תרי, תלתא ארבעתא; חמשא ערובתא; שבתא לית לה בן זוג”.

אך ניתן להבין את הטענה של השבת על שאין לו בן זוג גם בדרך אחרת, תוך הסתמכות על דברי המדרש במקום אחר:

“דרש ר’ נחמיה איש כפר שיחין כי ששת ימים עשה ה’ את השמים ואת הארץ (שמ’ כ, יא) – שלושה דברים הללו הן הן עיקר ברייתו של עולם, שהו שלושה ימים והוציאו שלוש תולדות. הארץ בראשון כביח הלל, ושהתה שלושה ימים: ראשון, שני ושלישי והוציאה שלוש תולדות: אילנות ודשאים וגן עדן; רקיע בשני ושהה שלושה ימים: שני, שלישי ורביעי והוציאה שלוש תולדות: חמה ולבנה ומזלות; ומים בשלישי

8 אין במסגרת דברינו מקום לבירור הרעיון המונח ביסוד מדרש זה באופן כללי: שלכל יש בן זוג – רעיון המצוי גם בדעות הגנוסטיקאים. רבים המדרשים המספרים על היוזוגים השונים שביקום.

ושהו לשלושה ימים: שלישי רביעי וחמישי והוציאו שלוש תולדות: עופות ודגים ולויתן".
[בראשית רבה יב, ה].

מכאן שימות השבוע הם ימי יצירה. יום א ויום ד שייכים יחד כזוג. הם פוריים ויוצרים המשך וקיום (הארץ והצמחים), כמו כן יום ב ויום ה (השמים והמאורות), ויום ג ויום ו (מים ודגים). רק השבת הוא יום של ביטול מלאכה, יום של חוסר יצירה – ועל כן הוא מתאונן בפני הקב"ה על שאין לו בן זוג, על שאין בו חדות היצירה⁹.

על טענה זו של השבת משיב לה הקב"ה: כנסת ישראל היא בן זוגך, ויחד תיצרו יצירה רוחנית לדורות. לחיזוק תשובתו רומז המדרש לדברי ה' בעשרת הדיברות: 'לקדשו', הרומזים לקידושין בין ישראל והשבת. בצורה אחרת מובא רעיון זה במקור אחר, בו משיב הקב"ה על תלונת התורה, החוששת שיזניחו אותה ואמר לה שהשבת, בה ילמדו בני-ישראל תורה, תהיה בת זוגה.

"אמרה תורה: רבוננו של עולם, כשישראל נכנסין לארץ, מה תהא עלי? כל אחד מישראל הולך לחרוש ולזרוע שדהו – ואני מה תהא עלי? אמר לה: יש לי זוג אחד שאני נותן לך זהו יום השבת, שישראל בטלין ממלאכה והם נכנסים לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ועוסקין בתורה". לשבת מיועדת, איפוא, יצירה רוחנית: לימוד תורה. חשיבותו של לימוד התורה בשבת באה לביטוי במדרשי אגדה רבים, המסמכים על פסוקים שונים במקרא. נציין שניים מהם:

"ויקהל משה (שמות לה, א): רבותינו בעלי האגדה אומרים: מתחילת התורה ועד סופה אין בה פרשה שנאמר בראשה 'ויקהל' אלא זאת בלבד. אמר הקב"ה: עשה לך קהילות גדולות ודרוש לפניהן ברבים הלכות שבת, כדי שילמדו ממך דורות הבאים להקהיל קהילות בכל שבת ושבת ולכנוס בבתי מדרשות ללמד ולהורות לישראל דברי תורה, איסור והיתר, כדי שיהיה שמי הגדול מתקלס בין בני".
[ילקוט שמעוני לפרשת ויקהל ס' ת"ח].

"ותנא דבי מנשה: משדכין על התינוקות לארס בשבת ועל התינוק ללמדו

9 כך מפרש את המאמר המהרז"ו בפרושו לבראשית רבה. להסבר מדרש זה עיין גם בדברי הגרי"י וויינברג, לפרקים, דפוס צלום ירושלים תשכ"ז, ע' רוכן בדברי א' קריב, שבת ומועד בדרוש ובחסידות, תל-אביב תשכ"ו, ע' 13.

ספר וללמדו אמנות, אמר קרא 'ממצוא חפצך ודבר דבר' (ישעי' נח, יג) – חפצך אסורים, חפצי שמים מותרים".
[שבת קנ, ע"א¹⁰].

בספרות היהודית בכל הדורות מודגש הזיווג בין השבת וישראל ותורתו, כל מקור ודרכו בביטוי הרעיון. כך נאמר למשל בזוהר, שעל האדם לחדש חידושי תורה בשבת.

"כיון שעלו כל הנשמות ששרו על ישראל (הכוונה לנשמות היתירות), עולות ועומדות בשורה לפני המלך הקדוש, והקב"ה שואל את כולן, איזה חידוש היה לכן בעולם ההוא בתורה. אשרי היא מי שאומרת לפניי חידושי תורה, כמה שמחה עושה הקב"ה".

[זוהר לפרשת שלח לך, לפי תרגום פירוש הסולם¹¹].

במקורות רבים שומעים אנו גם עדות על כך, איך שלימוד התורה עמד במרכז החוויה היהודית של השבת בקהילות רבות – הלכה למעשה¹². אף המסורת שהתורה ניתנה בשבת (שבת פו ע"א) נדרשת לחיזוק הקשר בין השבת וכנסת ישראל, לומדי התורה.

*

בדוגמאות אחדות ניסינו להראות, איך ניתן לנצל חומר מדרשי להבנה מעמיקה של ענייני שבת והכתובים העוסקים בהם.

הואיל ונקודת המוצא של עיוננו לא היתה הוראת מדרשי האגדה אלא בירור ענייני שבת, היינו חופשיים לבחור לעצמנו אותן האגדות שנראו לנו מתאימות, בלי להתייחס לכלל המדרשים העוסקים בנושא זה, על כוונותיהם ומגמותיהם. משום כך גם ויתרנו על בירור הצדדים ההיסטוריים השונים המתגלים במדרשים שהובאו על ידינו.

מגמתנו היתה אחת: להראות איך ניתן להשתמש בחומר הרב של מדרשי האגדה העוסקים בנושא השבת, תוך הדגשת הקשרים בין דברי חז"ל לדברי הכתוב ותוך נסיון לתרגם רעיונות של חז"ל לשפת דורנו, כך שדברי חכמינו במדרשי האגדה יתקבלו על דעת בני דורנו וידברו אל לבו.

10 גם בדיונים ההלכתיים של השבת תופס לימוד התורה מקום מיוחד. כך דנים למשל בשאלה, באיזה מידה חל חיוב הלימוד גם על אלה שתורתם אומנותם.

11 מעניינים גם דברי פילון על מקום לימוד התורה בחויית השבת (בספרו על החוקים ב, ו).

12 רבים מהתיאורים על לימוד התורה בקהילות ישראל קובצו בספר השבת (בעריכת י"ל ברוך), תל-אביב תרצ"ו, למשל ע"ע 211 – 213.